

Deliberativa samtal och samtalsanalys En möjlig kombination

MICHAEL THOLANDER
Tema Barn, Linköpings universitet

Mot bakgrund av min artikel om samtalsanalys och moralisk fostran mellan elever i *Pedagogisk Forskning i Sverige* nr 2/2005 har Tomas Englund i nr 3–4/2005 skrivit ett kritiskt svar. Jag är mycket tacksam för den gedigna sammanfattning som Englund gör av min artikel samt för den intressanta kritik som framförs. Samtidigt vill jag naturligtvis gå i svaromål. I min replik inleder jag med att upprepa den huvudpoäng som jag anser mig göra i min artikel, men som försvinner i Englunds försvar för det deliberativa samtalet. Därefter försöker jag bemöta vissa delar av den kritik som riktas mot resonemangen i min artikel. Slutligen kommenterar jag det förslag till korsbefrukning mellan deliberativa samtal och samtalsanalys, som Englund kort omnämner i sitt svar.

Englunds svar riktar sig nästan uteslutande mot de delar av min artikel som berör de deliberativa samtalen. Det är därför angeläget för mig att redan inledningsvis betona att min viktigaste kritik faktiskt inte riktas mot dessa samtal i sig, eller mot socialiserande praktiker som sådana, utan snarare mot premisserna bakom stora delar av den pedagogiska moralforskningen. Dessa premisser, som ofta tycks delas av deliberativa teoretiker, innebär inte bara att man bedriver forskningen utifrån sina egna föreställningar om vad som är god moral, utan också utifrån föreställningen att moralen bor i människor och att den går att förbättra. Resultatet blir i värsta fall en forskning som säger mer om forskarnas egen moral än om de studerade individernas. I kontrast till detta vill jag framhäva ett interaktionistiskt moralbegrepp som utgår från de studerade individernas perspektiv.

Låt oss nu gå vidare och studera delar av den kritik som riktas mot resonemangen i min artikel. I en första kritik hävdar Englund att »jämförelsen mellan de båda perspektiven i centrala avseenden inte är hållbar», detta eftersom samtalsanalysen och de deliberativa samtalen stammar från »tämligen olikartade traditioner» (s 311). Mitt svar här är att jag aldrig jämfört dessa perspektiv med varandra. Jag har använt samtalsanalysen för att studera *vardagliga* samtal mellan elever. Av pedagogiska skäl har jag sedan använt de *deliberativa* samtalen som en kontrast till dessa samtal. Medan de förra generellt sett är spontana, elevinitierade, kaotiska, frekventa och konfliktorienterade,

så är de senare i allmänhet iscensatta, lärarinitierade, städade, sällsynta och konsensusorienterade. Jämförelsen har således skett mellan vardagliga samtal och deliberativa samtal, inte mellan samtalsanalysen och deliberativa samtal. Samtalsanalysens socialkonstruktionistiska anti-essentialism tjänar förvisso som en bas för min kritik mot realistiska forskningspremissar, men sådana realistiska premisser kan naturligtvis lika gärna förekomma inom studier av vardagliga samtal som inom studier av deliberativa samtal.

Efter att ha konstaterat att en jämförelse mellan de båda perspektiven är ohållbar börjar Englund själv jämföra. Han menar att man »i ett jämförande perspektiv» kan betona att »de båda perspektiven snarast vilar på likartade föreställningar om det ömsesidiga samtalets konstituerande kraft vad gäller såväl moral som verklighet» (s 312). Denna andra kritik, som främst tycks rikta sig mot det polemiska draget i min framställning, mynnar sedan ut i fortsatta resonemang om likheterna mellan perspektiven, eller snarare om likheterna mellan vardagliga samtal och deliberativa samtal. Englund ger mig först rätt i att man förmodligen lär sig mer om moral genom vardagliga samtal än genom deliberativa samtal (s 312) och verkar sedan vilja tona ned skillnaderna mellan de båda samtalstyperna (s 313 f). Han menar exempelvis att man inom deliberativa samtal kan tolerera ett visst mått av argumentativa bataljer, att man inte nödvändigtvis måste se samförstånd som ett mål i sig samt att man inte har så universalistiska pretentioner som man kan tro.

Det ligger naturligtvis något symptomatiskt deliberativt i denna försonande politik, och jag har inga svårigheter i att hålla med Englund om att det ibland kan synas vara en godtycklig eller marginell skillnad mellan deliberativa samtal och vardagliga samtal (s 313). Men man kan samtidigt fråga sig hur deliberativa de deliberativa samtalen är om man, som Englund, vill tona ned skillnaden mellan dessa och vardagliga bataljer. Den bild jag tecknade av de deliberativa samtalen i min artikel är naturligtvis i viss mån en karikatyr, en idealtyp konstruerad för att göra mina argument tydligare, men den är icke desto mindre förankrad hos de teoretiker som Englund stöder sig på. Lite paradoxalt vill jag snäva in innebörden i »deliberativa samtal» medan Englund vill bredda den. Jag tror att Englund och jag skulle kunna enas om en hel del om vi bara kunde komma överens om vad ett deliberativt samtal är för något.

Englund vill till och med gå så långt i sitt upphävande av skillnaderna mellan samtalsformerna att han håller med om att »all moral är situerad» (s 313; citerat från s 117 i min artikel). Jag ställer mig mycket tveksam till att Habermas (1990), eller ens Benhabib (1992), skulle hålla med om att moral bör förstås som helt situerad. Enligt min läsning av Habermas försöker han finna en metod för att komma fram till något mer beständigt, att nå en moral med en giltighet bortom den omedelbara situationen. Han har universella anspråk och av denna anledning reserverar han också moralen för det förment goda. Många tänkare som varit viktiga för det socialkonstruktionistiska, poststrukturalistiska eller postmoderna synsättet menar dock att det vi kallar *moral* inte finns annat än som ett mänskligt redskap, som kan användas för många instrumentella syften; »moraliska» såväl som »omoraliska» (se t ex Nietzsche 1974 §4, §21, §335). Det är just denna instrumentella moral jag

försöker synliggöra i min artikel, och den kan man ibland inte ens se med deliberativa ögon, eftersom den delvis framstår som en omoral.

En tredje kritik som Englund framför är att jag skulle hysa en förkärlek för vardagliga samtal och att de deliberativa samtalen därför skulle vara dömda på förhand (s 311). Detta vill jag förneka. Både formalistiska sätt att tala och mer vardaglig kommunikation har naturligtvis sin plats i samhället och är av intresse för forskning. Det råder förvisso knappast något tvivel om att jag inte tror på uppnåeligheten, eller ens önskvärdheten, i något slags »obehindrad kommunikativ frihet» (Habermas 1996 s 148) eller att »kraften hos det bättre argumentet» nödvändigtvis vinner i deliberativa samtal (Habermas 1996 s 306). För mig är detta enbart ideologi paraderad som opartiskt rättesnöre. Samtidigt är jag dock benägen att hävda att den potential som klassrumsdiskussioner och deliberativa samtal ändå tycks ha (Liljestrand 2002) delvis tar udden av den kritik som ofta riktas mot dem (Reinikainen & Reitberger 2004). För att se denna potential måste man dock sannolikt sänka de ambitioner man kan luras inta genom de högtravande idealen. Englund tycks delvis ha gjort det.

Om jag har någon huvudinvändning mot deliberativa samtal så är den enkel: de har kommit att tillmätas en mycket större betydelse än de förtjänar. Då Englund (2000 s 12) skriver om lanserandet av deliberativa samtal som »värdegrundarbetets kärna» kommer detta väl till uttryck och, tillsammans med Roths (2004 s 97) föreställning om att det inte är vanligt med »moralisk diskurs» i skolan, framstår det ofta som om vardaglig moralisk diskurs inte ens tillerkänns en existens. Detta trots att det troligen är här som det verkliga värdegrundsarbetet faktiskt sker. Jag hoppas därför att min artikel bidrar med argument som visar på trovärdigheten i det vardagliga samtalets betydelse.

På Englunds fråga om jag tycker det är »rimligt» (s 313) att lära sig den deliberativa samtalsformen i skolan är svaret otvetydigt jakande, särskilt om man ställer den mot mer traditionella sätt att förmedla undervisning om demokrati och moral. Att däremot benämna den deliberativa samtalsformen som »ideal konversation» (Noddings 1994), och kanske se den som mer eftersträvansvärd än alternativa genrer, ser jag däremot som mindre lyckat. Än värre blir det naturligtvis om man, som Noddings ibland tycks göra, ser de deliberativa samtalen först och främst som ett medel för att inympa moral i barnet. Hellre då att, som Englund, se dem som »en svag offentlighet» och som »reella diskussioner här och nu» (s 314). Ett sådant sätt att karakterisera samtalen känns som en sund frikoppling från betungande teoretiska premisser, vilka riskerar att reducera samtalen till ett medel för ett högre (oåtkomligt) mål, det vill säga högre moral.

En fjärde kritik som Englund riktar mot min artikel rör en inkonsekvens som han tycker sig ha upptäckt i mina resonemang om moralisk utveckling. Han menar att jag först hävdar att det i princip är omöjligt att avgöra om elever blir mer eller mindre moraliskt kompetenta genom deliberativa samtal (eller något annat värdegrundarbete), men att jag därefter ändå tar mig friheten att hävda att den moraliska kompetens som förvärvas genom vardagliga samtal är så mycket mer inflytelserik än olika interventionsprogram. Här har

jag uppenbarligen varit otydlig, även om vissa resonemang under rubriken »Från progression till repertoarer» kan ge vägledning.

Jag erkänner att jag verkligen påstår det skenbart motsägelsefulla i ovanstående resonemang. Englund pekar här på ett språkspelsfenomen (jfr Wittgenstein 1953), där problemet är att jag använder två olika sätt att skriva om »moralisk kompetens». I gängse, realistisk mening betyder »moralisk kompetens» att man utvecklar förhållningssätt och beteenden som sanktioneras av samhället i stort och som rent objektivt speglar den goda moralen. Ur ett socialkonstruktionistiskt perspektiv finns det dock ingen objektiv måttstock att luta sig mot och »moralisk kompetens» betyder följaktligen ingenting annat än att man klarar sig i det sociala livet genom att man tillägnat sig vissa användbara repertoarer. Man måste således skilja mellan en »real-moralisk» (sokratisk) kompetens och en »pragmatisk-moralisk» (s sofistisk) kompetens, där det, utifrån ett socialkonstruktionistiskt perspektiv, enbart är möjligt att uttala sig om den senare typen av kompetens. I min artikel rör jag mig från det ena språkspelet till det andra, och det är olyckligt. Det jag vill säga är att man inte utvecklar en högre moral genom samtal (vilka de än må vara), utan enbart moraliska repertoarer.

Slutligen vill jag kort kommentera en femte kritik från Englund. Han menar i slutet av sin artikel att det samtalsanalytiska perspektivet tenderar att förstå jämnårigsocialisationen »i förlängningen av elevkulturen» och »som mer eller mindre isolerad från skolans verksamhet i övrigt» (s 314). Jag vet inte om Englund menar att min artikel bidragit till att ge det intrycket, men jag vill hursomhelst hävda att det ofta finns ett mycket nära samspel mellan vardags-samtal och övrig »skoldiskurs». Detta visas exempelvis i de många fall då elever lånar lärares moraliska repertoarer för sina egna specifika syften (se Excerpt 1, s 107, i min artikel).

Låt mig nu avsluta med några kommentarer om en möjlig korsbefruktning mellan samtalsanalys och deliberativa samtal. Englund menar att man borde kunna »tänka sig en forskning på det samtalsanalytiska perspektivets grund applicerad på deliberativa samtal», men frågar sig sedan på vilka premisser detta skulle ske, då »deliberativa samtal som modernistiskt projekt verkar vara dömt på förhand» (s 311).

På detta vill jag inledningsvis svara att man naturligtvis kan studera vilka samtalspraktiker som helst med samtalsanalysen, oberoende av vad man som forskare privat tycker om dem och oberoende av vad en socialkonstruktionist skulle kunna ha att invända mot dem. Dessutom tror jag inte ens att man behöver acceptera hela det samtalsanalytiska konceptet för att applicera metoden. Man skulle med andra ord kunna ta samtalsanalysen i det deliberativas tjänst och använda den för sina egna specifika syften, exempelvis för att utvärdera graden av deliberativ kompetens hos eleverna. Jag ser förvisso inte detta som önskvärt, eftersom jag tror att man då snabbt skulle hamna i samma typ av formalism, samma typ diagnostiska kodningsfällor, som den kohlberg-ska moralforskningen.

Om jag fritt fick önska på vilka premisser en applicering skulle ske så skulle jag istället önska ett mer öppet studium av vad som sker i och kring de deliberativa samtalen. Att studera vad som händer när denna praktik iscensätts är

intressant i sig och borde inte kräva att man privat omhuldar något slags idealt genomförande av den. Jag kan se åtminstone tre möjliga vägar för denna typ av forskning, där intresset inte nödvändigtvis skulle riktas mot olika aspekter av moralisk eller demokratisk fostran.

En första väg är att vara den ursprungliga samtalsanalysen trogen och fokusera på något snävt interaktionsfenomen som man bygger upp en korpus kring. Detta är ett traditionellt sätt att jobba på, som jag själv aldrig följer. Syftet här behöver inte nödvändigtvis vara att studera deliberativa samtal i sig, utan snarare något fenomen som sker inom ramen för denna praktik (och kanske även inom ramen för andra praktiker). Det finns säkert många aspekter av deliberativa samtal som man rent teoretiskt kan föreställa sig vara intressanta att studera. Andra fenomen kan man bara upptäcka under olika faser av transkriptions- och analysarbetet. I Schegloffs (1996) *Confirming allusions* kan man få en god illustration av hur denna typ av studie kan se ut och genomföras.

En andra väg är att anlägga ett bredare fokus och producera något slags karta över hur deliberativa samtal kan se ut. Denna väg har redan prövats av Liljestrand (2002), då han analyserade gymnasieelevers helklassdiskussioner kring »heta frågor». Han försöker här studera vad som sker i olika faser av samtalen samt hitta interaktiva mönster som kan sägas vara någorlunda representativa för materialet i stort. Liljestrands forskning har ett kritiskt drag och visar bland annat att samtalen lätt lånar drag från plenarundervisningen och att lärare ofta styr diskussionerna åt politiskt korrekta håll. Det finns därför en uppenbar risk att samtalen förstärker vissa elevers känsla av att befinna sig i »utanförskapets vildmark» (Foucault 1993 s 25), även om Liljestrand inte går så långt i sina slutsatser. Jag skulle vilja se fler studier av detta kritiska slag.

En tredje väg, slutligen, är att studera en enskild iscensättning av ett deliberativt samtal. Det skulle exempelvis vara intressant att studera hur deltagarna i ett deliberativt samtal pendlar mellan mer samrådande, städade sätt att tala och mer argumentativa, polemiska sätt. Många samtalsanalytiska studier har fokuserat på hur deltagare i olika aktiviteter tenderar att skifta mellan olika interaktionsformer, så att man ena stunden ägnar sig åt relativt informellt språkande för att i nästa sekund anta en mer formell ton. Ibland mixas dessutom dessa så att man kan tala om en »interaktiv hybriditet» (Sarangi 2000 s 2), där en och samma aktivitetstyp (t ex ett iscensatt deliberativt samtal) kan innehålla många olika diskursformer (t ex förhör, bekännelse, informering, rådgivning, övertalning, argumentation). Det skulle också vara intressant att studera vad som händer i direkt anslutning till ett deliberativt samtal. Förmodligen fortgår de samtal som initierats under lektionstid även efter att lektionerna tagit slut. En sådan studie skulle därför möjligen kunna åstadkomma det som Englund efterlyser, nämligen att »i högre grad relatera, analysera och försöka förstå olika socialisationsinstansers påverkan och beroende av varandra» (s 314).

LITTERATUR

- Benhabib, S. 1992: *Autonomi och gemenskap*. Göteborg: Daidalos.
- Englund, T. 2000: *Deliberativa samtal som värdegrund – historiska perspektiv och aktuella förutsättningar*. Skolverket: Stockholm.
- Foucault, M. 1993: *Diskursens ordning*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag.
- Habermas, J. 1990: *Moral consciousness and communicative action*. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. 1996: *Between facts and norms*. Cambridge: MIT Press.
- Liljestrand, J. 2002: *Klassrummet som diskussionsarena*. (Örebro Studies in Education, 6) Örebro: Örebro universitet.
- Nietzsche, F. 1974: *The gay science*. New York: Vintage Books.
- Noddings, N. 1994: Conversation as moral education. *Journal of Moral Education*, 23(2), 107–118.
- Reinikainen, J. & Reitberger, M. 2004: Kritiken av deliberativ demokrati. I R. Premfors & K. Roth (red): *Deliberativ demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Roth, K. 2004: Deliberativ pedagogik och deliberativa samtal som värderingsprocedur. I R. Premfors & K. Roth (red): *Deliberativ demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Sarangi, S. 2000: Activity types, discourse types and interactional hybridity. I S. Sarangi & M. Coulthard (red): *Discourse and social life*. Harlow: Pearson Education.
- Schegloff, E. 1996: Confirming allusions. *American Journal of Sociology*, 102(1), 161–216.
- Wittgenstein, L. 1953: *Philosophical investigations*. Oxford: Blackwell.